

L'expulsió dels moriscos als Països Catalans: ideologia i història**

Manuel Ardit i Lucas*
Universitat de València

Rebut 17 abril 2008 · Acceptat 20 agost 2008

RESUM

L'expulsió dels moriscos als Països Catalans, i especialment al País Valencià, ha estat objecte d'interpretacions diverses. Sobretot els historiadors que s'han ocupat del tema han oscil·lat entre una postura que podem anomenar moriscòfila i una altra moriscòfoba. Els primers han estimat que l'expulsió de la minoria islàmica va privar el país d'una població econòmicament molt activa i que per tant aquell fet històric va suposar un greu entrebanc en el procés de desenvolupament capitalista. Els segons, en canvi, tot suposant que els moriscos no eren una minoria econòmica tan decisiva, han pensat que la seva expulsió no tingué gaire influència en aquest sentit i, fins i tot que, si la va tenir, fou en el sentit contrari. Ambdues interpretacions han estat fortament carregades de pressupòsits ideològics. Aquest article pretèn fer una anàlisi de la qüestió de forma més objectiva, analitzant els canvis en l'estructura del poblament després de l'expulsió, l'evolució de la producció agrària durant tota l'edat moderna i, finalment, els canvis en l'estructura de la propietat. Els seus resultats semblen avalar la interpretació que hem quedat en anomenar moriscòfoba, ja que l'estructura del poblament, l'evolució de la producció agrària i els canvis en l'estructura de la propietat semblen assenyalar una acceleració del creixement econòmic capitalista després de l'expulsió dels moriscos.

PARAULES CLAU: Moriscos, expulsió, desenvolupament capitalista, estructura del poblament, producció agrària, estructura de la propietat

La distribució de la població morisca als Països Catalans en vespres de l'expulsió de l'any 1609 i següents era una conseqüència del procés de conquesta i població –o repoblació– medieval. A Catalunya no va romandre a penes població musulmana durant el procés de conquesta dels segles X, XI i XII. En alguns casos, sobretot en els dos primers segles esmentats, perquè es tractava d'àrees escassament poblades, i en altres perquè hi havia la voluntat, i també el potencial demogràfic, d'establir una nova societat feudal que s'adeia malament amb les estructures socials i polítiques andalusines. De fet a final del segle XVI i començament del XVII només hi havia petits nuclis moriscos a les comarques meridionals del Segrià, la Ribera d'Ebre i el Baix Ebre, sobretot a la segona d'aquestes. En el seu conjunt els moriscos, uns 4.000, representaven l'any 1609 un 1,5 % de la població total de Catalunya. A més a més en general eren ben integrats en la societat cristiana i, de fet, molts es van lliurar de l'expulsió. El mateix s'esdevingué a les Illes Balears, on la població mu-

sulmana va desaparèixer totalment poc després de la conquesta.

Fins l'any 1525 els musulmans valencians, anomenats per la historiografia mudèjars, havien pogut practicar lliurement la seva religió i costums. La revolució de les Germanies (1519-1523), moviment que a les ciutats reials tingué una orientació antioligàrquica i a les ciutats i pobles senyorials un fort contingut antifeudal, canvià radicalment aquesta situació. Les localitats valencianes poblades per musulmans de forma única o majoritària, eren, amb una sola excepció, dominis senyorials. Per aquesta raó els musulmans valencians van guerrear en aquella guerra al costat dels seus senyors, encara que no potser sempre de grat. Per aquesta raó els agermanats van descarregar la seva ira contra ells, en moltes ocasions batejant-los a la força.

Aquest fet va plantejar, un cop acabada la guerra, un greu problema religiós sobre si aquells bateigs forçats havien estat o no vàlids. Una junta de teòlegs es va reunir durant els mesos de febrer i març de 1525 i va dictaminar que els bateigs havien estat vàlids, el que va ser refrendat oficialment per una Reial Cèdula de 4 d'abril d'aquell any. Des d'aquell moment els musulmans valencians van passar a ser oficialment cristians, malgrat que seguien essent musulmans de fet. En l'època se'ls va

* Adreça de contacte: Manuel Ardit i Lucas. Departament d'Història Moderna, Universitat de València. Blasco Ibáñez 28. E-46010 València, EU. Tel. +34 963604418. E-mail: manuel.ardit@uv.es

** Vegeu els mapes i les gràfiques citades en aquest article en la versió en anglès d'aquest mateix número.

anomenar cristians nous, en oposició als cristians “vells” o de natura, o nous convertits, però la historiografia i la publicística ja des d'època molt antiga els anomena moriscos. Un morisc és, doncs, un antic musulmà obligat a ser cristià a conseqüència d'una disposició oficial. Conscients del problema, en els primers moments tant les autoritats civils com les religioses, inclosa la Inquisició, van donar un termini de quaranta anys perquè aquells musulmans obligats a convertir-se al cristianisme poguessen adaptar-se a la nova situació. No va servir de res perquè els moriscos valencians, de forma molt majoritària, es van mostrar tenaçment fidels a la seva religió i els seus costums. Es van fer campanyes evangelitzadores, amb poc entusiasme i mitjans escassos, que tampoc no van tenir cap eficàcia. A aquest fet s'unia un altre de política internacional. En l'enfrontament que aleshores mantenia la monarquia espanyola amb l'imperi otomà, els moriscos valencians apareixien com a possibles aliats interns de la potència enemiga. Mai no es va materialitzar un atac de la flota otomana contra les costes espanyoles, però els moriscos sí que van actuar en moltes ocasions en connivència amb els pirates barbarescos nord-africans que atacaven regularment les costes valencianes.

A poc a poc va anar plantejant-se l'expulsió com a l'única solució possible. Es va decidir, regnant Felip II, en una reunió del Consell d'Estat que tingué lloc a Lisboa l'any 1582, però la decisió no es va portar a efecte. Finalment va ser el fill i successor d'aquell monarca, Felip III, qui va adoptar aquella mesura, per decret signat a Madrid el 4 d'agost del 1609. La crida per la qual s'ordenava la sortida dels moriscos es va publicar a València el 22 de setembre d'aquell mateix any i immediatament va començar l'expulsió. En aquell moment els moriscos ja no eren un problema de política internacional, com s'havia esdevingut en el segle XVI, de forma que la decisió es va adoptar fonamentalment per raons religioses.

PERCEPCIONS ENFRONTADES

L'expulsió dels moriscos ha estat un tema historiogràfic fortament contaminat de pressupòsits ideològics, especialment al País Valencià. A les Illes Balears i Pitiüses, com ja s'ha dit, no hi havia moriscos i a Catalunya es concentraven a les comarques de l'Ebre i el seu nombre era molt petit. Els historiadors i cronistes dels segles XVI i XVII van mantenir una posició clarament contrària a la minoria islàmica, tant per motius religiosos com socials, recolzada per l'opinió aparentment majoritària de la majoria cristiana. Un personatge poc conegut, l'alacantí Jaume Bendicho, potser germà de Vicent, autor, entre altres obres, d'una *Crònica de la Muy Ilustre, Noble y Leal ciudad de Alicante* publicada l'any 1640, escrivia el 1643, essent batlle del marquesat de Llombai, al País Valencià: «En lo any de la nativitat de nostre senyor Jesucrist MDCIX, regnant

en Espanya Phelip, terçer en Castella y en la Corona de Aragón segon, avent tengut moltes i diverses juntes de perllats per a veure lo modo com se podia posar remei en los grans crims i delictes que cada dia perpetraven los nous convertits en lo present regne, axí contra les magestats divina i humana, com encara contra los cristians vells del dit regne, ab madura delliberació, après de aver constatat de diversos crims, delictes i malefics i fets d'ells uno i molts prosesos justicants [sic] la execució, en 22 de setembre 1609 se publicà bando per tot lo present regne que los moros e nous convertits dins 6 dies ixquessen del regne».¹ Podríem fàcilment adduir moltes opinions semblants d'aquesta època. Però les manifestacions antimoriscques del moment no es referien tan sols a la diferència religiosa sinó també a altres característiques socials. Fra Jaume Bleda, rector de la parròquia morisca de Corbera, argumentava després de l'expulsió que «aquella triste gente eran malos labradores y trabajadores para tierras de secano y las más estaban yermas en sus lugares. No curavan de plantarlas de árboles ni de viñas; sólo andavan ocupados en cultivar sus huertas y jardines que regavan, las quales tenían divididas en pequeños pedaços; y les tomava el corazón aver de trabajar en un campo ancho y grande. No perseveravan en la labor todo el día sino dos, tres o quatro horas. Eran naturalmente amigos de la ociosidad y muy floxos por lo mal que comían y bevían; si para sembrar la tierra avía de ararse seys o siete veces, ellos se contentaban con ararla tres o quatro, y essas fuera de tiempo».² Podem trobar opinions d'aquesta mena en altres autors de l'època, com l'aragonès Damián Fonseca.³ Aquest parer apareix també en alguns textos que reflecteixen, segons sembla, un lloc comú entre la població cristiana. Ximénez de Reinoso, inquisidor de València, escrivia el 1582 que «ordinariamente, y se tiene esperiencia dello, una casa de cristiano viejo a menester para su sustentación tanto como dos casas de moriscos».⁴ Coneixem molts passatges semblants i no seria difícil reproduir-ne una desena o més d'aquesta mena, com aquell d'un comissari del duc de Gandia durant la repoblació, que advertia que «el morisco se contentava con dos hanegadas de tierra y se tenía rico con ellas... y agora a los nuevos pobladores se les da a quince hanegadas de huerta a cada uno y aún no se tienen por contentos».⁵ El tòpic corrent entre els cristians de natura dels segles XVI i XVII era, doncs, que els moriscos eren pagesos poc eficients i pobres, cultivadors de petites hortes destinades a la pròpia subsistència i que descuraven els conreus comercials, que a les nostres terres, com és el cas de la vinya, eren habitualment conreus de secà.

L'altre tòpic era el de la superpoblació morisca o si es vol, més exactament, el del superior creixement natural de la població islàmica. Martin Salvatierra, per exemple, bisbe de Sogorb, s'estemordia l'any 1587 perquè «en breves años se multiplicarán de tal manera que sobrepuyen mucho a los christianos viejos, así en número de personas como en cantidad de hacienda, specialmente de oro y plata, porque lo ban recogiendo todo y no lo gastan, pues no comen ni venen ni visten ni calçan».⁶ En aquesta mateixa

línia, un informe elevat al monarca l'any 1607 per la Junta de Tres, deia que «porque al paso que los christianos viejos van menguando, assí por los muchos que se meten de religión y van muriendo de enfermedades y trabajos, como por la saca que ay de continuo para la guerra y Yndias, y los excesivos gastos que se an yntroducido con las cargas del matrimonio, que por no obligarse a ellos dexan de casarse muchos, que todas son causas poderosas para impedir la multiplicación y apocar la gente, al mismo paso van creciendo y multiplicando los moriscos». ⁷ Jaume Bleda afegia a aquestes causes el matrimoni universal morisc, que curiosament lligava a la pobresa, pensant potser en les esquifides dotacions que el morisc precisava per tal de casar-se. El rector de Corbera escrivia que «multiplicantur enim nimirummodum propter paritatem cibi, et potus, qua utuntur, et quia omnes vacant matrimoniis». ⁸

L'opinió negativa envers la minoria islàmica es va mantenir almenys durant bona part del segle XVIII, malgrat que es tractava d'una problemàtica gens estudiada. La visió del "moro" com l'enemic, probablement propiciada per la perpetuació dels atacs piràtics a la costa, apareix nítidament en algunes obres dramàtiques representades, amb gran èxit de públic, al corral de les comèdies valenciana durant aquesta centúria. ⁹ Però en algun moment indeterminat del segle XIX la moriscòfobia o morofòbia tradicional va donar pas a la moriscòfilia, malgrat que no de forma universal, com veurem immediatament. El fet té a veure probablement amb la difusió de la nova sensibilitat romàntica, però es tracta d'un fenomen més complex i que mereixeria un estudi detingut. D'una part tenim el testimoni dels viatgers estrangers, que mai en segles anteriors havien identificat els valencians, i de forma més general els peninsulars, amb els nord-africans, i que ara ho fan de forma habitual. ¹⁰ Però també trobem aquesta nova valoració entre autors valencians. L'any 1889, per exemple, Melcior Bellver i Vicent del Cacho publicaven a Castelló de la Plana una obra en la qual destacaven la forta empremta àrab de l'agricultura comercial valenciana, expressant per tant exactament l'opinió contrària a la dels contemporanis dels moriscos. ¹¹ En la lletra no oficial, però oficiosa, de l'himne "regional" de la Comunitat Autònoma valenciana, obra de Maximilià Tous del 1909, es parla de la "veu de l'aigua, càntic d'alegria, acordat al ritme de la guitarra mora" i es mencionen sultanes i palmeres, creant un entorn que reivindica implícitament els orígens musulmans del País Valencià, sense que es faci cap menció dels conquistadors catalans i ni tan sols dels aragonesos. Es tracta d'un himne que mira a Àfrica i no pas a Europa. Òbviament hi ha una bona dosi d'anticatalanisme en aquesta nova valoració de les arrels musulmanes, però aquest és probablement tan sols un element d'una qüestió que és, com s'ha dit, més complexa.

En aquesta mateixa línia interpretativa, o potser millor participant d'aquesta mateixa percepció, van estar alguns historiadors dels moriscos i la seva expulsió. El català Florenci Janer atribuï als moriscos tots els progressos agrícoles i el monopoli de la comercialització dels productes

agraris, i en termes molt semblants s'expressava el castellà José Muñoz y Gaviria quan escrivia que «no fue tanto el mal que originó a España la pérdida de esta crecidísima parte de su población [els moriscos] por su número como por la clase y la índole de la población expulsada, que era precisamente la de los agricultores, comerciantes e industriales, la población en fin más productora y la más contribuyente. El cultivo del azúcar, del algodón y de los cereales, la cría del gusano de seda en que tan aventajados eran los moriscos, quedó enteramente abandonada en las fértiles campiñas de Valencia, Murcia y Granada. Las fábricas de papel, de sedas, de paños que tenían en los castillos, tuvieron que cerrarse porque, no habituados los españoles a las artes y a la industria, miraban con desdén y desprecio el ejercicio de aquellas artes, que habían acaparado para sí y con gran provecho los moriscos». ¹² En aquests autors la perspectiva arabista o africanista no era el resultat d'un posicionament anticatalà, com pogué ser en certs autors valencians, sinó d'una convicció liberal que rebutjava l'expulsió dels moriscos com una mesura fruit de la intolerància d'una classe dirigent castellana que menystenia les activitats productives, i en part pretenia ser una explicació de la decadència espanyola al segle XVII, malgrat que aquesta interpretació no és present als arbitristes del Sis-cents i ni tan sols als projectistes i il·lustrats del Set-cents. No obstant això, l'exaltament de la minoria morisca era incompatible amb l'hagiografia i em referisc al fet que un dels més decidits partidaris de l'expulsió fou el patriarca Juan de Ribera, arquebisbe de València entre 1569 i 1611, que havia arribat fins i tot a ser virrei entre 1602 i 1604. Ribera havia estat beatificat el 1796 i a finals del segle XIX es tramitava el seu procés de canonització, que no reeixí fins el 1960. Els hagiògrafs de Ribera, en aquest cas dos valencians, Manuel Danvila i Pasqual Boronat, no podien per això mantenir la percepció de la minoria morisca com a un element econòmicament decisiu de l'economia valenciana del segle XVI. El primer d'ells, enfrontant-se a la interpretació moriscòfila, va escriure que «no pudiendo condecorar a los moriscos con ningún signo de cultura, se ha ponderado lo que representaban como los brazos activos de la agricultura y de las artes en las comarcas donde habitaban. Es preciso padecer una oftalmía histórica recalcitrante para sostener tan vulgar despropósito» i en termes semblants s'expressà Boronat en diversos llocs de la seva extensa obra. ¹³

PERSPECTIVES HISTORIOGRÀFIQUES ACTUALS

Entenc per historiografia actual la del segle XX i els anys que van transcorreguts del XXI, amb l'excepció de l'obra de Boronat, que és exactament del primer any del segle XX, 1901. Els historiadors actuals han oscil·lat entre les dues tendències que hem anomenat de manera imprecisa però concisa moriscòfoba i moriscòfila, bé que per raons diferents, o almenys bàsicament diferents, de les fins ara assenyalades. Després de *Los moriscos españoles* de Pasqual

Boronat no es va publicar cap estudi seriós sobre els moriscos valencians i la seva expulsió fins que va aparèixer la primera part de l'obra de l'historiador argentí Tulio Halperín Donghi l'any 1955.¹⁴ L'obra és el resultat de la tesi doctoral de l'autor, realitzada durant una estada a l'École Pratique des Hautes Études a París i recollida de materials a Espanya, fonamentalment a Simancas i a València. Podem partir de la suposició que, pel fet de ser argentí, Halperín Donghi no va treballar tan condicionat per prejudicis com els historiadors espanyols. La imatge de la comunitat morisca d'Halperín és més a prop de la que tenien els contemporanis del segle XVI que no pas la dels historiadors que hem examinat de les darreries del Nou-cents. És impossible resumir en poques paraules una obra tan rica de contingut com la de l'historiador argentí, però la següent cita en què descriu el territori morisc és prou indicativa: «Esta tierra superpoblada de los granos pobres, de las majadas aldeanas, del trigo y del aceite, del algarrobo, es la tierra morisca por excelencia, la 'montaña' de que se hablaba en el siglo XVI, es decir, no necesariamente la zona alta, sino la espesura, la tierra no regada, de pobres cultivos perdidos en el matorral espinoso».¹⁵ El següent historiador en aproximar-se al tema fou el francès Henri Lapeyre, l'obra del qual és del 1959. Malgrat que l'estudi de l'historiador francès analitza fonamentalment l'expulsió i té un contingut bàsicament demogràfic, també expressa una percepció de la societat i l'economia morisca pròxima a la d'Halperín. «Si nous reprenons —*escriu*— la distinction traditionnelle des terres de *secano* et de *regadio*, nous constatons que les Morisques prédominaient dans les premières, à l'exception de la province actuelle de Castellon, où les hautes terres de Morella et du Maestrazgo formaient un solide bloc chrétien. [...] Voilà qui nous conduit à une constatation fondamentale de nature à surprendre ceux qui croyaient, sur la foi d'affirmations souvent répétées, que les fertiles *huertas* étaient le domaine de prédilection des Morisques».¹⁶ Joan Reglà, que va publicar una interessant obra sobre el tema l'any 1964,¹⁷ no va tractar aquesta problemàtica, que seria capgirada poc després, l'any 1977, per Eugeni Ciscar, com veurem immediatament. Però malgrat que l'obra de Ciscar va exercir una gran influència, alguns autors posteriors van seguir mantenint la interpretació que hem quedat en anomenar moriscòfoba, com l'historiador valencià de la Medicina Lluís Garcia Ballester, qui escrivia l'any 1984 que «los moriscos se asentaban, sobre todo, en los territorios de secano dedicándose, tanto en dominios de señorío como de realengo, a labores agrícolas o ganaderas de pastoreo, aunque también existiese una minoría —quizá la más pudiente— dedicada a labores de tipo mercantil y transporte de mercancías. Todos, incluso la pequeñísima minoría de moriscos ricos, vivían muy vinculados a la tierra y, en general, la pobreza y la dependencia respecto de los cristianos viejos —fueran éstos nobles o no— era su norma de vida».¹⁸

L'obra d'Eugeni Ciscar a què m'he referit adés s'ha d'explicar en funció de l'ambient intel·lectual predominant en la historiografia valenciana dels anys setanta del

segle XX. Per un costat preocupava molt en aquell moment la debilitat industrial valenciana en el segle XIX i bona part del XX i, malgrat que el professor Emili Giralt havia proposat l'any 1968 una explicació multifuncional i assenyada sobre el fracàs relatiu del procés industrialitzador valencià,¹⁹ altres historiadors van preferir una interpretació del fenomen més estructural. Concretament Màrius Garcia Bonafé va explicar no tan sols la fallida industrialització sinó fins i tot un suposat endarreriment econòmic valencià pel predomini d'un règim senyorial opressiu que tenia precisament el seu origen en la repoblació subsegüent a l'expulsió dels moriscos l'any 1609.²⁰ Al mateix temps, i malgrat un cert retard pel que fa a la seva recepció, hi havia molta preocupació per la problemàtica de la transició del feudalisme al capitalisme, alenada pel debat Dobb-Sweezy i la seva derivació, més actual en aquell moment, de la discussió sobre la crisi general del segle XVII. Tot plegat considero que explica el gir moriscòfil que va adoptar Ciscar, en considerar que l'expulsió dels moriscos va estar en la base d'una fractura en el procés de transició al capitalisme en el País Valencià. Aquest autor va afirmar, en la conclusió d'una obra d'altra banda ben treballada i documentada: «Nos parece evidente que las motivaciones económicas y la protección de los intereses nobiliarios estuvieron presentes, junto con la conciencia de la resistencia morisca a la cristianización y de sus dimensiones políticas, en la gestación del decreto de expulsión. Su ejecución y la nueva situación creada con la repoblación supondrá una refeudalización, una extensión e intensificación de las relaciones feudales, traducida en la disminución del jornalero, incipiente proletariado rural, desaparición de la propiedad alodial, aumento de la enfiteusis, mayor control y superiores exigencias señoriales, así como una ruptura de las anteriores estructuras comerciales y descenso de las actividades artesanales. Igualmente, se cercena el número y riqueza de una clase burguesa o para-burguesa, cristiana y morisca, y se limita su ulterior desarrollo».²¹

La hipòtesi de la refeudalització ja fou criticada poc després de publicat el llibre per Marià Peset,²² i jo mateix m'he manifestat en diferents publicacions en contra de la interpretació de Ciscar, malgrat que en aquest article vaig a ordenar millor les meves idees al respecte.²³ El mateix Ciscar ha modificat la seva posició i ja no s'expressa ara amb la mateixa contundència que ho feia l'any 1977, malgrat que continua pensant que la comunitat morisca valenciana era rica i dinàmica, amb les excepcions lògiques d'una societat en procés de diferenciació interna i que no era bàsicament diferent de la cristiana.²⁴ D'alguna manera la discussió més estructural i teòrica anterior ha quedat transformada en una altra que allò que intenta esbrinar és si hi havia o no un sector important de moriscos rics. Ciscar utilitza bàsicament una estratègia enumerativa i certament els testimoniatges que aporta són nombrosos, però segueixo pensant que una qüestió macrohistòrica com aquesta s'ha de resoldre en termes macrohistòrics i no mitjançant una relació de moriscos benestants, que obvia els moriscos pobres i que, per tant, no resol la qüestió.²⁵

Com que allò que es busca són moriscos benestants, sempre se'n trobaran; la relació queda viciada d'origen, ja que trobem allò que busquem, i no és explicativa. La qüestió, posant un exemple molt diferent, és com si pretenguéssim demostrar la moderada mortalitat de les poblacions de l'Antic Règim confeccionant una llista d'adults vius amb més de cinquanta anys. Si els busquem els trobarem i, a més a més, en trobarem molts, però com no són objecte de la nostra recerca, obviarem la multitud d'infants que morien durant els primers anys de vida. Una anàlisi amb tota la informació disponible i utilitzant la metodologia adequada ens mostraria que l'esperança de vida al naixement a penes superava els 30 anys.

Tornant a la formulació inicial de Ciscar, la qüestió que ens hem de plantejar és com hagués evolucionat l'economia valenciana si els moriscos no haguessin estat expulsats, és a dir formular allò que els nous (ara no tan nous) historiadors econòmics anomenen una hipòtesi contrafactual. La qualitat de la informació disponible no permet aplicar models econòmics, però sí que es poden examinar tot un conjunt d'indicadors macroeconòmics i veure com van evolucionar als territoris moriscos i als de cristians de natura. La diferenciació no sempre es pot fer de forma nítida, però sí amb una aproximació raonable. La idea d'aquesta estratègia me la va proporcionar una indicació d'Earl J. Hamilton, el qual feia notar que l'evolució dels preus valencians en els anys posteriors a l'expulsió va ser exactament la contrària de la que hagués estat esperable. Efectivament, després de l'expulsió de la suposadament dinàmica població morisca s'hagués hagut d'experimentar una notable devallada de l'oferta de productes agrícoles i, per tant, un augment dels preus. En canvi, segons l'historiador nordamericà, «los precios agrícolas cayeron en los dos años siguientes a la gran expulsión de 1609, año en que salió la gran masa de los moriscos; no subieron más rápidamente que los no agrícolas en 1612-1625, y marcharon muy por detrás de la serie no agrícola en el segundo cuarto del siglo XVII. Es indudable que la expulsión no arruinó a la agricultura».²⁶ Examinaré seguidament l'evolució de la població i la seva distribució geogràfica, l'evolució de la producció agrària i finalment l'estructura de la propietat de la terra.

REDISTRIBUCIÓ DEMOGRÀFICA DESPRÉS DE L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS VALENCIANS

El plantejament d'aquest exercici prové d'una suggerència de Tulio Halperín Donghi. Escriu aquest autor: «Mientras tanto la repoblación avanza. No sin altibajos. Si oímos a los que presenciaron esa gigantesca operación nos dirán que fue a la vez un gigantesco fracaso. En parte lo fue, sin duda; las cicatrices de la gran mutilación no se borraron tan fácilmente; ya Fonseca, en 1610, observaba que en el período, aunque breve, desde que las tierras quedaban vacías, se estaban produciendo daños irreparables; cada día que pasaba el patrimonio dejado por los moris-

cos se amenguaba. Pero era un fracaso sobre todo desde el punto de vista de los observadores, que se habían formado una idea algo simplista de lo que iba a ser la repoblación: para ellos se trataba de poner una casa de cristianos viejos allí donde había habido antes una casa morisca. Y eso, desde luego, no iba a ser posible. La distribución de la población en la Valencia cristiano-morisca estaba directamente vinculada a la división de esa Valencia en dos grupos nacionales que eran a la vez grupos sociales: no dependía tan sólo de la capacidad de la tierra para sostener a grupos humanos más o menos densos. Esa distribución era ya inalcanzable luego de la expulsión; lo que puede preguntarse, y no se preguntaban quienes, por ejemplo, se lamentaban que los 1.200 moriscos de la Vall de Guadalest hubiesen sido reemplazados por sólo 120 cristianos viejos, es si la restauración de esa forma de distribución demográfica era deseable, o ventajosa».²⁷

He dissenyat l'experiment de la forma següent. He distribuït la població del País Valencià en tres moments cronològics: l'any de l'expulsió, 1609, utilitzant l'anomenat cens del marquès de Caracena, i els dos censos complets posteriors, el veïnatge de Campoflorido, de 1713, i el cens de Floridablanca, de 1787. Ho he fet en nou unitats territorials o macrocomarques, per tal de fer l'anàlisi més senzilla, i a dintre de cada macrocomarca he distingit entre localitats morisques –exmorisques en el cas dels censos de 1713 i 1787– i de cristians de natura, calculant, per a cadascuna d'aquestes unitats, el percentatge de la població respecte de la població total. Com que el càlcul es fa a dintre de cada recompte de població, això evita haver de fer qualsevol tipus de conversió o correcció de les xifres. Els censos de 1609 i de 1713 proporcionen xifres de veïns i el de 1787 d'habitants; el veïnatge de 1713 és molt defec-tiu. Això implica que les xifres de població absoluta d'aquest darrer any són incorrectes, però no les proporcions relatives si suposem, com és probable, que els errors es distribueixen de forma aleatòria. Les macrocomarques, junt amb el mapa de densitats municipals de la població morisca l'any 1609, es mostren en el Mapa 1, en el què es representa el País Valencià amb les seves fronteres del segle XVII, i la distribució proporcional de la població en la Taula 1. Ometo els detalls de fonts utilitzades i altres consideracions, remittint-me a la publicació en què van presentar-se aquestes xifres.²⁸

Com es desprèn d'una lectura atenta de la Taula 1, totes les àrees morisques van perdre població relativa després de l'expulsió i tan sols una, les Planes Centrals, on la població morisca era petita, va trigar a fer-ho fins l'any 1787. En el País Valencià en el seu conjunt, la població de les localitats morisques, que representava un terç de la població el 1609 (exactament un 32,35 %), va passar a ser d'un quart, entorn del 25 %, amb una diferència molt petita entre 1713 i 1787. El fet que els resultats d'un cens molt deficient, com el de 1713, i un altre de gran qualitat, com el de Floridablanca del 1787, siguin tan semblants, corrobora l'assumpció, feta anteriorment, de què els errors del cens de 1713 es distribueixen de forma aleatòria. La hipòtesi

Canvis en la distribució espacial de la població valenciana (1609-1787)						
	1609 (veïns)		1713 (veïns)		1787 (habitants)	
	Localitats morisques	Localitats cristianes	Localitats morisques	Localitats cristianes	Localitats morisques	Localitats cristianes
Planes meridionals	33,62%	66,38%	27,13%	72,87%	27,20%	72,80%
Muntanyes meridionals	34,18%	65,82%	22,08%	77,92%	24,21%	75,79%
Marines	62,29%	37,71%	49,42%	50,58%	44,81%	55,19%
Hortes	45,56%	54,44%	34,43%	65,57%	32,91%	67,09%
Planes centrals	12,32%	87,68%	12,62%	87,28%	9,57%	90,43%
Planes septentrionals	16,26%	83,74%	12,05%	87,95%	14,45%	85,55%
Terres altes	-	100%	-	100%	-	100%
Muntanyes septentrionals	39,66%	60,34%	24,83%	75,17%	27,77%	72,23%
Muntanyes centrals	78,60%	21,40%	71,77%	28,23%	73,32%	26,68%
Total	32,35%	67,65%	23,98%	76,02%	24,97%	75,03%

Taula 1

d'Halperín que el procés de repoblació fou molt més que això, ja que va implicar un canvi radical en el model de poblament, queda corroborada.

Una lectura desagregada mostra, però, matisos importants. En algunes macrocomarques la devallada de la població de les localitats morisques fou petita, malgrat que la interpretació no és sempre la mateixa. El petit descens de les Planes Meridionals sembla indicar que en aquesta àrea els moriscos no eren arraconats en àrees especialment desfavorides. Resultats semblants trobaríem en territoris més petits si haguéssim fet l'anàlisi de forma més desagregada. Es tracta dels territoris on es troben en abundància les elits econòmiques morisques. El cas de les Muntanyes Centrals, en les quals el descens de població relativa fou també petit, és diferent, ja que aquí exerceix una considerable influència el fet que l'única localitat cristiana de la Foia de Bunyol fos la deprimida Setaigües. Totes les altres regions experimentaren devallades superiors a la mitjana del País Valencià, sobretot aquelles zones en les quals els moriscos ocupaven les estretes valls muntanyenques, com les Marines, on la baixada és del 17 %, i les Muntanyes Septentrionals, on és del 12 %. Però resulta sorprenent que continuem trobant devallades fortes a les contrades tòpiques de la prosperitat morisca, com les Hortes (12 %). Si desagreguem aquesta macrocomarca, seguim trobant baixades fortes a la Safor (17 %) i a la Ribera Alta (12 %), trobant-ne tan sols de menors a la pròspera comarca de la Costera i a la Ribera Baixa, on la població morisca era petita.

Conclouré aquest apartat també amb un paràgraf d'Halperín Donghi: «Casi dos siglos después de la expulsión, en sus andanzas por tierras de Valencia, en el alto Espadán y en otros rincones montañosos, Cavanilles encontró lugares abandonados, aldeas de las que sólo sobrevivía el recuerdo, vivo testimonio de las ruinas y las desolaciones provocadas por el alejamiento de los moriscos. Pero esas heridas que en los rincones de la montaña permanecían abiertas aún dos siglos después de la expulsión (y siguen estándolo aún hoy: en esta Valencia actual, de población fabulosamente densa,

más de una aldea que fue morisca tiene menos habitantes que en 1609), esas heridas en otras comarcas valencianas cicatrizaron en pocos años. Han terminado, en cambio, ya para siempre, esos pululantes recovecos de la montaña donde se agolpaba una población que no encontraba salida».²⁹

L'EVOLUCIÓ DE LA PRODUCCIÓ AGRÀRIA

La següent anàlisi serà la de l'evolució de la producció agrària. Per a aquesta finalitat utilitzaré informació de la font clàssica per a l'estudi d'aquesta variable durant l'època pre-industrial, que és la documentació generada per la recaptació del delme eclesiàstic. L'antic regne de València era dividit, amb l'excepció puntual de dues localitats que pertanyien al bisbat de Saragossa (Betxí i Olocau del Rei), entre quatre bisbats: els d'Oriola, València, Sogorb i Tortosa. D'aquests he estudiat el delme de l'arquebisbat de València, que s'estenia per la major part del territori, per la qual raó podem considerar aquestes dades suficientment representatives (vegeu Mapa 2). La seu valenciana recaptava diferents tipus de delmes, dels quals el més important era l'anomenat de pa i vi, que gravava primordialment els cereals i el vi, però també en moltes ocasions tots els productes sotmesos a aquesta contribució. Tan sols en alguns territoris molt limitats hi havia alguns delmes particulars, com els anomenats de paner (que gravava els productes hortícoles) i el de fulla de morera. El de carnatge o ramat i el de peix no han estat utilitzats en aquesta investigació. Es tractava d'un delme arrendat i no recaptat en espècie, circumstància que implica algunes limitacions. Com el delme s'arrendava, normalment per períodes quadriennals, en subhasta pública, la seva quantia reflecteix més les expectatives de producció que no pas la producció real en el període, ja que els postors feien les seves puges basant-se en els resultats anteriors i la forma com pensaven que evolucionaria la producció en el quadrienni posterior. No obstant això, a llarg termini, l'evolució de la producció que es dedueix del delme és prou correcta, malgrat que presenta un cert retard.

No hi ha garantia absoluta que sigui així, però sembla que la deducció delmal es va mantenir constant al llarg del període estudiat, malgrat que variava lleugerament segons zones. L'arquebisbat de València tenia dividit el seu territori en una sèrie de districtes anomenats delmaris, que molt sovint, sobretot en el segle XVIII, amb l'increment de la producció agrària i la consegüent dificultat de recaptació, es van dividir en subdelmaris que van rebre el nom de filloles. Aquests subdelmaris s'han integrat sempre en el delmari primitiu, per tal que les sèries resultants corresponguin al mateix territori. Seguint la metodologia habitual en aquest tipus d'estudis he deflactat les sèries de cada delmari amb els preus del blat. Amb el producte delmal deflactat he elaborat sèries de números-índex sobre el període base 1585-1599, prou estable i anterior a l'expulsió dels moriscos. Les sèries agregades que he construït són la mitjana aritmètica de les sèries individuals que les componen. Els territoris de l'agregació de vegades coincideixen amb els utilitzats en l'anàlisi anterior sobre la població, però de vegades no, ja que he pensat que en alguns casos era més convenient procedir a una major desagregació. Concretament he separat les comarques de la Safor i de la Costera, de la macrocomarca de les Hortes. En el Mapa 3 es reproduïx la divisió comarcal del País Valencià, per tal que es puguin situar aquestes divisions territorials a què he fet referència. Totes les altres macrocomarques són coincidents amb les utilitzades anteriorment. Sempre que ha estat possible, he separat els delmaris de població cristiana de natura dels de població morisca, però això no s'ha pogut fer sempre.³⁰ No reproduïc les sèries, que de tota manera es poden consultar en la publicació ressenyada en la nota anterior, de manera que faré el comentari d'aquestes basant-me en els gràfics que s'inclouen a continuació. Com veurem, els resultats pel que fa a la hipòtesi que es pretén contrastar, no són tan nítids com en el cas precedent de la població i per tant intentaré fer un comentari matisat, que de tota manera quedarà pendent d'interpretacions més acurades, a mesura que el nostre coneixement d'aquesta problemàtica es vagi ampliant.

Efectivament hi ha fortes diferències en l'evolució del producte delmal a les diferents macrocomarques i comarques en què hem agrupat els delmaris de l'arquebisbat de València. Les examinarem separatament, per tal com un gràfic conjunt seria confús i és preferible realitzar una anàlisi separada per unitats territorials. En la Gràfica 1 està representada l'evolució del delme de pa i vi de la macrocomarca que hem anomenat Muntanyes meridionals, que inclou les comarques del Comtat, l'Alcoià i la Vall d'Albaida.

L'evolució del producte delmal deflactat enregistra poc de dinamisme en tot el període estudiat. Ambdues sèries, la dels delmaris cristians i moriscos, van evolucionar de manera semblant, si menyspreem les petites variacions, que probablement són carents de significat. Si ignorem l'evolució de la sèrie en el segle XVI, en què el seu caràcter fragmentari dificulta la lectura, únicament observem una clara devallada de la producció agrària del territori morisc en els cinquanta anys posteriors a l'expulsió, caiguda de la

producció que s'observa en gairebé totes les sèries i que òbviament es deu a la despoblació provocada pel foragitament de la població islàmica i a les dificultats inicials de la repoblació. No obstant això, s'ha de destacar que les àrees morisques van assolir un nivell de producció semblant al de les cristianes amb un descens de la seva població relativa d'un 10 % entre 1609 i 1787, com hem vist anteriorment, cosa que sembla suggerir una major eficiència de l'agricultura practicada pels repobladors.

L'evolució de les Marines, que podem examinar en la Gràfica 2, és molt semblant, encara que no igual. Aquí, malgrat els buits documentals del segle XVI, s'observa clarament un retard de la producció agrícola morisca en aquesta època i novament un nivell inferior constatable a les darreres dècades del segle XVIII i començament del XIX. La caiguda de la producció posterior a l'expulsió és semblant a la del conjunt territorial de les Muntanyes meridionals. En aquest cas s'ha d'observar també que la producció agrària dels territoris moriscos es va aconseguir amb un descens de la seva població relativa superior entre el moment de l'expulsió i el cens de Floridablanca, d'un 17 %.

Les comarques de la Safor i la Costera, d'agricultura molt dinàmica, encara que gens comparable a la d'altres conjunts territorials que examinarem més endavant, no s'han pogut desagregar entre delmaris moriscos i cristians. La crisi posterior a l'expulsió va ser més greu a la Safor que a la Costera, el que sembla indicar dificultats en la repoblació i la represa del conreu, probablement en especial del canyamel. Les dues comarques van evolucionar de forma molt semblant, però amb un major dinamisme de la Costera, sobretot a partir de 1770.

Les comarques de la Ribera Alta i la Ribera Baixa, que hem agrupat en el conjunt que hem anomenat Riberes, van experimentar un extraordinari creixement agrari en el període, en especial com a conseqüència de l'expansió del conreu de l'arròs, però també d'altres, com la morera. En aquest cas la diferenciació entre els delmaris cristians i els moriscos s'aprecia de forma molt nítida. Si la diferència entre uns i altres era ja apreciable en el segle XVI, es va acusar molt més després de l'expulsió. En aquestes comarques la població morisca era petita i estava clarament establerta en les pitjors terres, de manera que la repoblació cristiana no va aconseguir de trencar la diferència en el volum de la producció agrària entre uns i altres territoris. Aquesta gràfica s'ha d'interpretar, doncs, en un sentit contrari al de les que hem examinat anteriorment. Si l'agricultura cristiana d'aquest conjunt comarcal va ser més eficient que la que antigament practicaven els moriscos, com examinarem amb un exemple local en el pròxim apartat, no aconseguí de superar la de les riquíssimes terres de població cristiana. És molt més sorprenent, però, el cas de les Hortes, que es pot examinar en la Gràfica 5.

En aquest cas observem que la producció dels territoris moriscos va superar en línies generals la dels cristians en el segle XVI, va caure després de l'expulsió, mantenint-se a sota fins a 1720 aproximadament, i després va experimentar una pujada extraordinària durant la resta del

període fins a la desaparició del delme al País Valencià l'any 1835. En aquest cas la macrocomarca equival a les comarques de l'Horta i el Camp de Morvedre, i tots els delmaris moriscos, excepte el de Picassent i Alcàsser, pertanyen a aquesta darrera. Només hi ha, al meu entendre, una explicació possible. Tinguem en compte, com ja s'ha dit, que les gràfiques, com que estan elaborades sobre índexs, representen increments relatius i no absoluts. La comarca de l'Horta, encara en major mesura que les dues Riberes, era sens dubte la més rica del País Valencià i devia haver assolit a mitjan del segle XVIII nivells difícils de superar per una estructura productiva tradicional. En canvi, les terres marginals morisques d'aquest conjunt territorial, tenien encara possibilitats d'expansió per mitjà de les roturacions i això, a més a més, amb una població que el 1787 era un 12 % inferior a la de 1609 en termes relatius.

A les Planes centrals tornem a veure, com en el cas de les Riberes, un avantatge dels delmaris moriscos respecte dels cristians en el segle XVI, i un retard sostingut durant gairebé tot el període posterior. Aquestes planes centrals, formades per les comarques del Camp de Túria i la Foia de Bunyol, inclouen territoris molt fèrtils dominats per poblacions cristianes com Lliria o la Pobla de Vallbona, junt amb d'altres més pobres, com els de la darrera comarca. Malgrat que la població morisca de Benaguasil pertanyia a la primera de les comarques, l'hegemonia del territori cristià, instaurada després de l'expulsió, es mantingué durant quasi tot el període.

A les Muntanyes septentrionals i centrals no s'han pogut desagregar els delmaris cristians i els moriscos, però la població morisca era majoritària a les centrals i minoritària a les septentrionals, i aquesta diferenciació queda ben nítidament representada en la Gràfica 7. Si fins a 1609 la producció agrària dels dos conjunts territorials era molt semblant, a partir de l'expulsió, les Muntanyes septentrionals es van diferenciar de l'altra macrocomarca que havia estat majoritàriament morisca.

La interpretació de les gràfiques és delicada i s'ha hagut de fer tenint en compte les característiques particulars de cada conjunt territorial. És probable que l'evolució de la producció agrària deduïda de la recaptació delmal de l'arquebisbat de València pugui interpretar-se d'una altra manera, però per raons de coherència amb la primera anàlisi demogràfica, i la de l'estructura de la propietat, a la que dedicarem el següent apartat, crec que la que he fet és la més versemblant. Com va escriure James Casey, formulant una de les primeres interpretacions de les conseqüències de l'expulsió dels moriscos com la que ara proposo, fa gairebé quaranta anys «el campesino, después de la expulsión, se sustentaba mejor de una propiedad que se adaptaba, por primera vez, a la medida de su necesidad. [...] La influencia más decisiva era la de una estructura social estable, a base de una agricultura que, si no muy floreciente [Casey es refereix als moments immediatament posteriors a l'expulsió], era al menos más robusta que la que predominaba antes de 1609».³¹

ELS CANVIS EN L'ESTRUCTURA DE LA PROPIETAT AGRÀRIA

Els estudis existents sobre la propietat de la terra en les localitats morisques abans i després de l'expulsió han revelat que la propietat morisca era, malgrat que amb notables discrepàncies segons llocs, minifundista i amb escassa concentració. Aquesta estructura canvià molt amb la repoblació cristiana, malgrat que també amb importants contrastos entre diferents llocs. Un dels primers estudis que van posar en relleu aquesta característica fou el d'Adelina Bataller sobre els pobles de la comarca de la Safor regats per les aigües del riu Vernissa, que eren Real, Benipeixcar, Benirredrà, Gandia i els desapareguts, per la seva integració en municipis més grans, Beniopa, Benicanena i l'Alqueria Nova.³² L'autora va estudiar l'estructura de la propietat agrària abans i després de l'expulsió i els seus resultats s'extracten a la Taula 2.

Extensió (fanecades ³⁵)	1593		1630	
	Propietaris	Fanecades	Propietaris	Fanecades
≤ 10	75	38	39	13
10,1-30	22	42	48	46
> 30	3	20	13	41

Taula 2. Estructura de la propietat de la terra a l'àrea regada pel Vernissa (percentatges)

El predomini de la petita propietat i l'escassa concentració de l'any 1593 van ser substituïts per una estructura, l'any 1630, en què les petites propietats van retrocedir sensiblement, tot i augmentant les mitjanes i grans. Aquest mateix fenomen fou detectat per Santiago La Parra, molts anys després, a tota l'àrea del ducat de Gandia, tant la regada pel Vernissa com la que utilitzava les aigües del riu d'Alcoi, ara també anomenat Serpis,³³ com es pot veure a la Taula 3.

Àrea regada per la sèquia del Vernissa		
Llocs	1593	1630
Gandia	12,26	-
Raval de Gandia	5,76	-
Alcodar	4,72	18,17
Alqueria Nova	4,87	-
Alqueria de Martorell	7,41	29,25
Beniopa	7,91	13,59
Benipeixcar	6,78	15,32
Benirredrà	10,85	10,77
Real de Gandia	8,25	21,29
Àrea regada pel riu d'Alcoi		
Gandia	12,65	18,69

Taula 3. Propietat agrària mitjana al ducat de Gandia (en fanecades)

Extensió (tafulles)	Redovà		Albatera		Coix		La Granja	
	Propietaris	Tafulles	Propietaris	Tafulles	Propietaris	Tafulles	Propietaris	Tafulles
≥ 1	40,5	15,2	40,7	25,3	23,7	10,6	9,1	3,4
1,1-2	31,1	21,3	51,3	59,5	48,4	45,3	15,9	12,7
2,1-3	14,9	20,5	8,0	15,2	25,8	38,5	72,7	80,3
> 3	13,5	39,4	0,0	0,0	2,1	5,6	2,3	8,3

Taula 4. Estructura de la propietat de la terra en quatre municipis moriscos del Baix Segura (percentatges)

Amb una sola excepció, la de Benirredrà, la propietat mitjana va augmentar de forma molt significativa després de la repoblació i encara més espectaculars van ser els canvis en el parcel·lari, ja que la majoria dels camps dels moriscos de la comarca, un 75 % exactament, no superaven l'extensió de quatre fanecades (0,3 Ha), i aquesta proporció va baixar al 33 % després de l'expulsió. Estem parlant d'una de les comarques més riques del País Valencià, on l'agricultura de regadiu era predominant. Si canviem d'escenari i examinem l'estructura de la propietat de la terra en uns municipis de la comarca meridional valenciana del Baix Segura, trobem el mateix fenomen, fins i tot més acusat. En aquest cas tan sols ha estat estudiada la propietat morisca el mateix any de l'expulsió, 1609, i no l'establerta pels cristians repobladors.³⁴ La distribució de la propietat en quatre pobles d'aquesta comarca, Redovà, Albatera, Coix i la Granja de Rocamora, es pot examinar en la Taula 4.

Especialment a Albatera, Coix i la Granja de Rocamora, la distribució de la propietat de la terra era gairebé igualitària. Segons aquest mateix autor, a les localitats cristianes de la mateixa comarca, Oriola, Callosa de Segura, Almoradí, Catral i Guardamar, les dimensions de la propietat agrària eren força superiors i existien acusades diferències entre un nombrós conjunt de petits propietaris i una cúspide social que posseïa quasi la meitat de la superfície cultivada. Al marquesat de Llombai, senyoria de la Ribera Alta d'agricultura no tan rica com la dels pobles que fins ara hem examinat, les coses no van ser molt diferents, encara que l'estructura de la propietat que es va instaurar amb la repoblació cristiana no va ser tan concentrada. En aquest cas, però, s'ha pogut estudiar la distribució de conreus, i les modificacions que es van produir sí que es poden qualificar d'espectaculars.³⁵ Aquesta informació es pot veure a les Taules 5 i 6.

Extensió (fanecades)	1581		1699	
	Propietaris	Superfície	Propietaris	Superfície
<10	61,7	33,4	35,8	10,8
≥ 10, < 20	31,3	44,7	31,9	26,9
≥ 20, < 30	4,4	10,8	16,5	23,4
≥ 30, < 40	1,8	6,2	9,1	17,8
≥ 40, < 50	0,4	2,2	4,2	10,8
≥ 50	0,4	2,7	2,5	10,3

Taula 5. Estructura de la propietat d'horta al marquesat de Llombai abans i després de l'expulsió dels moriscos (percentatges)

S'ha de reconèixer que en aquest territori els canvis entre 1581 i 1699, en l'agricultura regada, no van ser tan importants, però així i tot s'observa un clar augment de la propietat mitjana i gran, per damunt de les 10 fanecades, equivalents aproximadament a 0,9 Ha. En la propietat de secà, que no reproduïsc per tal de no allargar excessivament aquest article, els canvis van ser més importants, cosa que sembla corroborar alguna opinió de publicistes del temps de l'expulsió, com Bleda, que pensaven que els moriscos descuraven els secans. Molt més importants van ser els canvis en els conreus, com es pot veure a la Taula 6.

Conreus	1581	1699
Cereals	86,8	32,5
Morera	5,2	58,1
Vinya	3,0	0,9
Vinya i conreus associats	0,8	4,3
Figuera	1,4	-
Figuera i conreus associats	1,2	-
Olivera	0,9	2,6
Olivera i conreus associats	0,3	1,0
Garrofer	0,3	0,6
Taronger	0,1	-

Taula 6. Conreus d'horta del marquesat de Llombai abans i després de l'expulsió dels moriscos (percentatges de la superfície cultivada)

No crec que sigui agosarat qualificar aquests canvis de revolucionaris. Entre 1581 i 1699 es va passar d'una agricultura dominada pel conreu dels cereals a una altra de clara orientació comercial, en què el conreu hegemònic era la morera, aliment dels cucs de seda, la producció dels quals es destinava a les fàbriques de Toledo i València. El petit creixement de la vinya, olivera i garrofer és tan sols aparent, ja que aquests conreus, igual que en bona mesura el cereal, van passar a cultivar-se en el secà.

No a tot arreu les coses eren iguals. És molt probable que en algunes localitats l'agricultura morisca fos orientada al mercat, que la propietat mitjana fos major i que l'estructura social fos més diferenciada. Aquest cas sembla ser el de la ciutat d'Elx, on trobem una realitat ben diferent.³⁶ A la Taula 7 es reproduïx l'estructura de la propietat agrària morisca a començament del segle XVII.

Tafalles	Propietaris	Extensió
< 5	33,8	3,7
5-18,9	39,8	14,6
19-60,9	18,5	24,4
61-150,9	4,9	21,0
≥ 151	3,0	36,3

Taula 7. Estructura de la propietat agrària morisca a Elx (1600-1609) (percentatges)

Està pitjor estudiada la propietat agrària morisca a les terres catalanes del sud, però hi ha indicis que fan veure que compartia les característiques que hem assenyalat a les valencianes, especialment pel que fa a la grandària de les explotacions, que també eren reduïdes.³⁷ La informació que hem aplegat en aquest tercer apartat és local i indubtablement incompleta, però interpretada conjuntament amb l'aportada en els anteriors apunta que es fa difícil mantenir la hipòtesi que l'expulsió dels moriscos i la repoblació subsegüent van representar un entrebanc en el procés de transició del feudalisme al capitalisme. Fins i tot podríem aventurar que més aviat les dades apunten en la direcció contrària. És molt encara el que s'hauria d'investigar per tal de confirmar aquesta interpretació. Caldrien, entre altres, més estudis sobre l'estructura de la propietat morisca i la instaurada després de la repoblació, amb una cobertura geogràfica més àmplia. Caldria també, sobretot, una explicació convincent de la peculiar estructura de la propietat i dels conreus de les localitats morisques. S'argumenta sovint que això fou una conseqüència del fet que en el procés medieval de conquesta i població els musulmans van quedar arraonats en les pitjors terres. Però hem vist que aquestes característiques apareixen també en territoris que no es poden considerar pobres, com la comarca valenciana de la Safor. És probable que aquestes peculiaritats tinguin també una explicació cultural que, de tota manera, és difícil d'albirar. Aquest article tan sols ha pretès desautoritzar, "falsar" en el sentit popperià de la paraula, la pretesa influència negativa que el foragitament de la minoria islàmica dels Països Catalans, i molt especialment del País Valencià, va tenir en el procés de desenvolupament del capitalisme.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Archivo Histórico Nacional, Nobleza, *Osuna*, llig. 589, 9, s/f.
- [2] Jaime BLEDA. *Crónica de los moros de España*. Felipe Mey, València 1618, p. 1030-1031.
- [3] Damián FONSECA. *Justa expulsión de los moriscos de España*. Iacomo Mascardo, Roma 1612, p. 232.
- [4] Text reproduït per Pasqual BORONAT. *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*. Francisco Vives Mora, I, 2 vols., València 1901, p. 596-597.
- [5] Reproduït per James CASEY. «Què deu el País Va-

lencià als canvis en el poblament rural del segle XVII». *Revista de Catalunya*, nova etapa, 5, 1987, p. 85-86.

- [6] Reproduït per P. BORONAT. *Los moriscos españoles...*, I, p. 628-629.
- [7] Reproduït per P. BORONAT. *Los moriscos españoles...*, II, p. 109.
- [8] Jaume BLEDA. *Defensio fidei in causa neophytorum sive Morischorum regni Valentiae, totiusque Hispaniae*. Crisóstomo Gárriz, València 1610, p. 126.
- [9] François SUREDA. *Le théâtre dans la société valencienne du XVIIIe siècle*. Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà 2004, p. 455-461.
- [10] Manuel ARDIT. «Una mirada distant a les hortes valencianes». *Afers*, 47 (2004), p. 29-43, esp. p. 35-37.
- [11] Melchor BELLVER, Vicente DEL CACHO. *Influencia que ejerció la dominación de los árabes en la agricultura, industria y comercio de la provincia de Castellón de la Plana*. Imprenta de F. Segarra, Castelló de la Plana 1889.
- [12] Florencio JANER. *Condición social de los moriscos de España, causas de su expulsión y consecuencias que ésta produjo en el orden económico y político*. Real Academia de la Historia, Madrid 1857, esp. p. 47-48; José MUÑOZ Y GAVIRIA. *Historia del alzamiento de los moriscos, su expulsión de España y sus consecuencias en todas las provincias del reino*. Mellado, Madrid 1861, p. 186-187.
- [13] Manuel DANVILA Y COLLADO. *La expulsión de los moriscos españoles. Conferencias pronunciadas en el Ateneo de Madrid*. Fernando Fe, Madrid 1889, p. 335-336.
- [14] Tulio HALPERÍN DONGHI. «Un conflicto nacional: moriscos y cristianos viejos en Valencia». *Cuadernos de Historia de España*, XXIII-XXIV (1955), p. 5-115 i XXV-XXVI (1957), p. 83-250. Aquest llarg article ha estat reeditat en forma de llibre, amb el mateix títol, Edicions Alfons el Magnànim, València 1980.
- [15] T. HALPERÍN. *Un conflicto nacional...* València 1980, p. 68.
- [16] Henri LAPEYRE. *Géographie de l'Espagne morisque*. SEVPEN, París 1959, p. 25-26. Hi ha traducció castellana, *Geografía de la España morisca*. Edicions Alfons el Magnànim, València 1986.
- [17] Joan REGLÀ. *Estudios sobre los moriscos*. Universitat de València, València 1964.
- [18] Luis GARCÍA BALLESTER. *Los moriscos y la medicina. Un capítulo de la medicina y la ciencia marginadas en la España del siglo XVI*. Labor, Barcelona 1984, p. 13.
- [19] Emili GIRALT I RAVENTÓS. «Problemas históricos de la industrialización valenciana». *Estudios Geográficos*, 112-113 (1968), p. 369-394.
- [20] Mario GARCÍA BONAFÉ. «El marco histórico de la industrialización valenciana». *Información Comercial Española*, 485 (1974), p. 135-146.

- [21] Eugenio CISCAR PALLARÉS. *Tierra y señorío en el País Valenciano (1570-1620)*. Del Sènia al Segura, València 1977, p. 325.
- [22] Mariano PESET REIG. *Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra*. Revista de Derecho Privado, Madrid 1982, p. 197.
- [23] Manuel ARDIT LUCAS. «Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià». *Afers*, 5-6 (1987), p. 273-316; «Els moriscos valencians. Una reflexió (parcialment) alternativa», a *L'expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1994, p. 72-85.
- [24] Eugenio CISCAR PALLARÉS. *Moriscos, nobles y repobladores*. Edicions Alfons el Magnànim, València 1993.
- [25] Juan Francisco Pardo Molero ha publicat recentment una síntesi desapassionada de la qüestió i ha remarcat encertadament el contrast entre l'aproximació local a la problemàtica que tractem, feta per Ciscar, i la global que proposo, malgrat que sembla inclinar-se per aquell autor, enlluernat pel seu treball sobre la senyoria de la Valldigna que, en la meua opinió, és encara més local. Veure Juan Francisco PARDO MOLERO. «Los moriscos valencianos. Vigencia de un tópico historiográfico». *Revista d'Història Medieval*, 12 (2001-2002), p. 155-184 i Eugenio CISCAR PALLARÉS. *La Valldigna, siglos XVI y XVII. Cambio y continuidad en el campo valenciano*. Diputació de València, València 1997.
- [26] Earl J. HAMILTON. *El florecimiento del capitalismo. Ensayos de historia económica*. Alianza, 2ª edició, Madrid 1984, p. 129.
- [27] T. HALPERÍN. *Un conflicto nacional...*, p. 267.
- [28] M. ARDIT. «Expulsió dels moriscos i creixement agrari...», esp. p. 283-287.
- [29] T. HALPERÍN. *Un conflicto nacional...*, p. 275.
- [30] Per als detalls de la metodologia, veure M. ARDIT. «Expulsió dels moriscos i creixement agrari...», p. 292-294.
- [31] James CASEY. «Las consecuencias de la expulsión de los moriscos en la agricultura valenciana». *III Congreso Nacional de Historia de la Medicina*, II, Madrid 1971, p. 153-158.
- [32] Adelina BATALLER. «La expulsión de los moriscos y su repercusión en la propiedad y la población en la zona de los riegos del Vernisa». *Saitabi*, 10 (1960), p. 81-100.
- [33] Santiago LA PARRA LÓPEZ. *Los Borja y los moriscos (Re pobladores y "terratienientes" en la Huerta de Gandía tras la expulsión de 1609)*. Diputació Provincial, València 1992, esp. p. 232.
- [34] David BERNABÉ GIL. «La Vega Baja del Segura en vísperas de la expulsión de los moriscos: estructura de la propiedad de la tierra». A: *Estructuras y regímenes de tenencia de la tierra en España*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid 1987, p. 61-74. La tafulla, mesura de superfície molt variable segons localitats, equivalia aproximadament a 0,1 Ha.
- [35] Manuel ARDIT. *Creixement econòmic i conflicte social. La Foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*. *Afers*, Catarroja-Barcelona 2004, esp. p. 68-70 i 110-115.
- [36] Joaquim SERRANO JAÉN. *Estructures agràries al sud del País Valencià. Propietat, règim d'explotació i distribució social de la terra a Elx. De la problemàtica morisca a la consolidació de la revolució burgesa (1600-1855)*. Universitat de València, tesi doctoral 1990.
- [37] Pascual ORTEGA. «Los sarracenos del Ebro catalán». A: *L'expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 1994, p. 27-41.

NOTA BIOGRÀFICA

Manuel Ardit és professor d'Història Moderna a la Universitat de València i membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans. La seva tasca historiogràfica ha versat sobre temes molt diversos. En un primer moment va estudiar la crisi de l'Antic Règim i la revolució liberal al País Valencià, tema de la seva tesi doctoral, publicada parcialment l'any 1977 en el llibre *Revolución liberal y revuelta campesina*. Interessat en l'estudi del règim senyorial, que va ser central en les discussions parlamentàries de les primeres corts liberals espanyoles, va publicar l'any 2004 una monografia molt detallada d'una senyoria valenciana, *Creixement econòmic i conflicte social. El marquesat de Llombai entre els segles XIII i XIX*. Ha fet diferents aportacions sobre els moviments religiosos valencians del segle XVI, el comerç del País Valencià amb les colònies americanes en el segle XVIII, la demografia històrica valenciana i espanyola, així com algunes reflexions sobre les conseqüències de l'expulsió dels moriscos al País Valencià, com la que ara es publica. Ha tret a la llum també diferents llibres de síntesi, especialment l'any 1993 *La terra i els homes del País Valencià. Segles XVI-XVIII*, que és una interpretació de la història agrària valenciana durant l'Edat Moderna.